

A vigasztalhatatlanságról

CSEKE ÁKOS

1.

A szerző a PPKE BTK Esztétika Tanszékének docense. Legutóbbi írását 2017. 12. számunkban közzöltük.

Két alapvető, egymástól persze sok tekintetben nagyon is eltérő emberi tapasztalatot szoktunk vigasztalhatatlannak mondani: az egyik a csecsemők gyötrelmes nappali vagy éjszakai sírása (életünk egyik legelső intenzív érzése, úgy látszik, nem más, mint éppen az elválásból, az elszakadásból, végső soron a szeretetből fakadó vigasztalhatatlanság), a másik pedig a szeretteink elvesztéséből fakadó fájdalom (válás, szakítás, „gyász”). Mit jelent elgondolni a vigasztalhatatlanságot? A gondolkodás feladata itt elsősorban, azt hiszem, annyit tesz: a pusztán emberi, nagyon is emberi jelentések egyszerű felvetése és listázása helyett ádázul kitartani a vigasztalhatatlanság mint jel és jelenség mellett. Hűségeseznek lenni hozzá, nem hagyni, hogy eltántorítsanak tőle, a tapasztalat méltóságának és igazságának megőrzése jegyében a pusztá leírást előnyben részesíteni — ami talán maga is segítség, anélkül, hogy rögtön vigasz akarna lenni —, szemügyre venni, rálátni, még azelőtt, hogy tanult „igazságainkra” hivatkozva rögtön „tudnánk”, „kiismernénk” és szabatosan „kifejthetnénk” állítólagos igazi valóját. Elgondolni azt, hogy mit sem értünk abból, hogy mit sem tehetünk az ellen, ami a másikkal „van”. A magabiztos válaszadás érthető, de reménytelen akarata és állítólagos képessége nélkül feltenni a kérdést: mi van veled? Mi van velem?

2.

Ha annak a jelnek vagy jelenségnek a leírására vállalkozunk, amit vigasztalhatatlanságnak nevezünk, akkor lépésről lépésre kell haladnunk, lassan, óvatosan, mintha szüntelen veszélyek és kísértések között kellene egyről a kettőre jutnunk. Akármerre fordulunk, a gondolkodás olyan kényszerítő formáiba botlunk, melyek eleve tudják, helyettünk, mit kell gondolnunk a búcsúból, a szakításból, a válásból, a halálból eredő vigasztalhatatlanság tapasztalatáról. Ha elmúlás, akkor fájdalom; ha fájdalom, akkor gyász; és ha a vigasz a cél vagy az eszköz, a megszabadítás, a megváltás, akkor mi más is lehetne a vigasztalhatatlanság, mint megrekedtség, pangás, kilátástalanság, amit az értelem vagy a hit erejével a lehető leggyorsabban korrigálni kell? A közvélekedésnek és a közvélekedést eb-

ben az esetben kifejezetten alátámasztó tudománynak (a pszichoanalízisnek, a filozófiának) ebben a tekintetben végső soron ugyanaz az „istene” (az ideája, a rögeszméje), mint a legtöbb vallásnak: a hatalom, a győzelem, a gyógyítás, a vigasztalás, végső soron a mielőbbi továbblépés parancsa (ez az, amit a pszichoanalízis Freud óta „gyász munkának” nevez). A helyettesíthetlenség, a pótolhatatlanság érzéséből fakadó már-már vadállati nyöszörgés, a könnyű vigasz elleni lázadás, az ádáz megmaradás a vigasztalhatatlanságban innen nézve eretnokség vagy tévedés csupán, amelyből mint betegségéből sürgősen ki kell gyógyulni.

Belegondolni a vigasztalhatatlanságba talán annyit tesz: megpróbálni felfüggeszteni mégoly evidensnek tűnő, mechanikus ítéleteinket, megkísérelni pozitív és negatív előjelek nélkül elgondolni és leírni ezt a tapasztalatot. Már-már lehetetlen feladat. Bele tudunk-e gondolni a vigasztalhatatlanságba anélkül, hogy eleve negatív színben tüntetnénk fel magunk és mások előtt, és persze anélkül, hogy büszkélkednénk vele, hogy pozitív értelemben kiemelnénk, felmagasztalnánk? A vigasztalhatatlanság mint minden hősiességtől mentes, végtelenül elárvult, tehetetlen és ádáz ottmaradás, dermedtség, megtorpanás; Mária kőbe fagyott fájdalma a *Bandini Pietán*, Jézus, Márta és Mária megrendült zokogása Lázár sírja előtt János evangéliumában, Orpheusz kétségbeesett kopogtatása az alvilág kapuján Vergilius, Ovidius vagy Rilke látomásában. Egy jel, aminek még vagy már nincs eleve értelme, jelentése, egy fájdalom, ami még vagy már nem „gyász munka”, ahogy nem egy vallásos eredetű, evidensnek tekintett vigasz előszobája sem.

3.

Képesek vagyunk-e úgy elgondolni ezt a kietlen tapasztalatot, hogy ahogy nem terheljük meg sem pozitív vagy negatív értékítélettel, úgy sem a hit, sem a hitetlenség fogalmát nem hozzuk játékba? Olyan tapasztalatként, amely nem írható le (nem dicsérhető vagy nem átkozható el) a hit/hitetlenség kategóriáira támaszkodva, hanem megelőzi azokat, és bizonyos értelemben független tőlük? Jézus riadtsága és remegése, amellyel előbb Lázár, majd nem sokkal később saját halálát fogadja: „Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engem?” (Mk 15,34). Vigasztalhatatlannak tűnik önnön elkerülhetetlen halála közeledtekor, és hasonlóan vigasztalhatatlanul sír Lázár sírja fölött is. Mi a helye ennek a vigasztalhatatlanságnak a keresztény hiten, egyházon és teológián belül? Mi mást is kezdhetne a felkészült egyháztudós ezzel az emberi és isteni vigasztalhatatlansággal mint jellel, mint hogy azonnal és sietősen — még jóval azelőtt, hogy elgondolná, hogy bele tudna, merne vagy akarna gondolni — pozitív jelentéssel ruházza fel, és automatikusan egy hittapasztalat felé tolja el?

Amikor kétkötetes János-kommentárjában Jean Zumstein, az Evangélium tudós értelmezője felteszi a kérdést, hogy mit jelképez

Jézus sírása Lázár sírja előtt, négy válaszlehetőséget emel ki a keresztény hagyományból: az első szerint azért sír, mert szimpatizál a gyászolókkal, hogy tehát jelezze, mintegy kívülről: érti fájdalukat; a második szerint, épp ellenkezőleg, azért, mert haragszik hitetlenségük miatt (miért sírtok, hiszen itt áll előttek a Vigasztaló?); a harmadik szerint nem az élőkre haragszik, hanem a halálra, fájdalommal szemléli a halált mint egyetemes erőt, amely „úgy általában” elpusztítja az embereket; a negyedik szerint azért, mert saját eljövendő halálára gondol (a passió megelőlegezése). Négy javaslat, négy hipotézis, amelyeket az evangéliumi történet ismeretében talán egyetlen továbbival egészíthetnénk ki, feltéve egy nagyon egyszerű, mármár együgyű kérdést: vajon nem azért zokog-e Jézus Lázár sírja előtt, mert mérhetetlen és vigasztalhatatlan fájdalmat érez szeretett barátja elvesztése miatt? Nem rokonszenvét fejezi ki a nővérekkel, hanem belül van a fájdalom; nem haragszik rájuk, hiszen nem sokkal később visszahozza Lázárt az életbe, mintegy igazat adva vigasztalhatatlan fájalmuknak. Nem úgy általában a halál miatt fáj a feje, hanem specifikusan Lázár miatt, akit szeret. És végül nem saját elkerülhetetlen jövőjére gondolva lesz vigasztalhatatlan a fájdalma, hanem a jelen, vagyis pótolhatatlan, helyettesíthetetlen, szeretett, halott barátja láttán, akinek eltűnését akkor is elképzelhetetlennek kell mondania, ha a saját szemével látja a sírt, ahová eltemették. Nem azt mondja, egy bizonyos teológiai tudásra vagy hittapasztalatra támaszkodva: ne sírjatok, mert úgymint „feltámadunk”, mert úgymint „találkozunk”, hanem visszahívja a halálból azt, akit vigasztalhatatlanul szeret, hogy nem sokkal később Lázár majd újra meghaljon.

4.

Egy terület bejárásáról és felméréséről van szó, amelynek két határpontja és egyben természetes és elidegeníthetetlen összetevője a vigasz teljes elutasítása (vagyis a halál elfogadása) és a teljes elutasítás maradéktalan elutasítása (vagyis a halál elutasítása). Jel vagyunk, végérvényes jelentésünktől megfosztott jelekként csapódunk az egyik értelem-lehetőségtől a másikig szerettünk képzelt vagy valós, örökké értelmetlen halála láttán ide-oda vigasztalhatatlanságunkban, megállíthatatlanul.

5.

Mit jelent itt őszintének lenni? Mit mondhatok a vigasztalhatatlannak (vigasztalhatatlan önmagamnak vagy másoknak), amiért helyt tudok állni, ami nem csalás? Mi az a szó, ami segít az elhagyatottságban, anélkül, hogy elítélné a vigasztalhatatlanságot és anélkül, hogy azonnali vigaszba, gyógyításba fordítaná át? Hiszen sok esetben éppen a túl könnyű vigasz az, ami lehetetlenné és hiteltelenné teszi a segítséget. Kétségtelen, hogy a kétségbeesés mélyén nem

csak kétségbeesés van. Lehetséges-e, hogy feneketlen kétségbeesésünk kellős közepén elkerülje a figyelmünket a fohásszá átváltozni akaró szó szelíd ereje? Mégsem beszélhetünk itt a szó tulajdonképeni értelmében vigaszról, vagy akár a vigasz óhajáról és akarásáról. A vigasztalhatatlan test, lélek és szellem természetes mocnása, alig érezhető elmozdulása, talán csak tétova odafordulása az imádság lehetősége felé alighanem elkerülhetetlen ugyan, de egyfelől nem egyirányú, hanem kiszámíthatatlan, kaotikusan ide-oda futó mozgásról van szó, másfelől és éppen ebből következően a hit mint olyan összességében nem — vagy legalábbis nem feltétlenül — lesz sem a célja, sem az értelme, sem a jelentése a vigasztalhatatlanságnak mint jelnek (ahogy a hitetlenség sem). Egyszerre kellene elgondolnunk azt, hogy igenis van, lehet kiút a veszteségből, és azt, hogy jól láthatóan és nyilvánvalóan semmiféle kiút nincs belőle, egyszerre kellene belefeledkeznünk ebbe a két igazságba, és e két igazság-értelem helyett, mellett vagy mögött magába a másik elvesztéséből fakadó, gyógyíthatatlan fájdalomba. Tétova, bátoratlan, remegő és mégis szüntelen és elodázhatatlan imádságunk egészen független attól, hogy hiszünk vagy nem hiszünk, hogy mit gondolunk: Isten létezik-e vagy sem. Ami biztos, az az, hogy feneketlen vigasztalhatatlanságunkban nem Istenre vagyunk tekintettel, hanem teljes lényünkkel arra ügyelünk, akit szeretünk, és akit értelmetlen és értelmetlen módon elveszítünk. Az egyetlen valóság a pusztulás, még ha nem is feltétlenül ez a rettenetes realitás a kizárólagos igazság is egyben; és ezt a végső igazság mint jelentés megragadásának tényleges reménye nélkül, de a teljes igazság szeretete és sóvárgása nevében kell mondanunk.

Valahogy úgy, ahogy a híres 9. századi antifóna szerzője remegi, mormolja vagy énekli, borzalmas élességgel feltárva egyfelől az ember iszonyú kisémmizettségét, elmondhatatlan fájalmát és remegő tehetetlenségét a halállal, a saját halállal és a másik halálával szemben, másfelől a szíve mélyén rendületlenül szavaló könyörgést és reményt, hogy talán mégsem a halálé, mint egész realitásunk sugallja, az utolsó szó — egyetlen állítása a halál mindenhatóságára vonatkozik, minden más mondata kérdés, kérés, könyörgés —: „*Media vita in morte sumus, quem quaerimus adiutorem nisi te, Domine, qui pro peccatis nostris juste irasceris? Sancte Deus, sancte fortis, sancte et misericors Salvator: amarae mortis ne tradas nos.*” „Élünk, de élő jelenünkben is már a halálé vagyunk. Ki máshoz fordulhatnánk, mint hozzád, Uram, aki joggal haragszol ránk bűneink miatt? Téged kérünk, szent Isten, szent és erős Isten, szent és könyörületes Megváltónk: ne adj át minket a keserű halálnak.”

6.

„*Wer sich des Guten nicht erinnert, hofft nicht*” — idézi Jean-Louis Chrétien *A felejtethetlen és a nem reméltben* Hoffmannsthal kijelen-

tését: „Aki nem emlékezik a Jóra, nem remél”. Ahogy a kétségbeesés mélyén nem pusztán kétségbeesés van, úgy a mégoly pislákoló remény erőforrása sem a remény maga; a remény maga is emlékezés, és mint ilyen: tudás, vagy legalábbis gondolkodás, annak is a legmagasabb, vagyis a tudatosságon túli formája. Egész lényünkkel emlékezünk, mint Chrétien írja, nem arra, ami volt, hanem a jövőre, arra, ami lesz (ami lehet). A vigasztalhatatlanság moccanó dermedtség és mozdulatlan előrefutás, oktalan, értelmetlen nekilendülés, szaladás, rohanás — Mária Magdolna magányos hajnali téblábolása a sír körül, majd eszeveszett rohanása a tanítványokhoz, és Péter és János különös versenyfutása az üres sírhoz (Jn 20,1–10) —, valahogy úgy, ahogy megint csak Pál mondja: „Nem mintha már elértem volna, vagy már célba értem volna, de futok utána, hogy magamhoz ragadjam... Testvérek, nem gondolom, hogy máris magamhoz ragadtam, de azt igen, hogy elfelejttem, ami mögöttem van, és nekilendülök annak, ami előttem van” (Fil 3,12–14). Kiáltás, üvöltés, nyöszörgés, ádáz kitartás, megmaradás, és futás, rohanás, szökellés a helyettesíthetetlen és a pótolhatatlan után, a feltámadás és a feltámasztás lehetetlen és örült reményében, azt remélve, annak a reményében élve, ami teljeséggel remélhetetlen. „Jelenvalólét” és „véghez viszonyuló lét”, „halálhoz való előrefutás”; de a halál, amihez szüntelenül előre futok, a rettenetes vég, amiből életet merítek és aminek köszönhetően jelen vagyok a saját életemben (szeretetemben), nem a saját halál, hanem annak a halála, akit szeretek.

Talán így függ össze lényegi értelemben a vigasztalhatatlanság, a feltámadás és a szerelem tapasztalata és valósága, ami azt is jelenti, hogy a szerelmet, ami a legritkább emberi tapasztalatok egyike, efelől a két tapasztalat felől és ezekkel együtt lehet vagy legalábbis érdemes elgondolni: a vigasztalhatatlanság és a feltámadás (vagyis a halál) felől. Itt persze megint bizonyos automatizmusok kérdésessé tételéről van szó. Hiszen ha egyáltalán bele merünk gondolni a szerelem feltáruuló szakadékába, akkor azt általában azonnal az élet és a vigasz kategóriáival élve tesszük meg. A szerelem életet ad és vigaszt nyújt a kietlen magány élőholt valóságával szemben, betölt egy űrt, beteljesít, megsegít. Valójában azonban éppen arról van szó, hogy megértsük, hogy megtapasztaljuk, hogy kipróbáljuk: a szerelem — mint az *Énekek éneke* nyomán kialakult misztikus szövegek is világossá teszik — nem gyógyír, hanem maga a seb, nem betölt egy űrt, hanem űrt támaszt, rettenetet szül, vigasztalhatatlanná tesz, alighanem éppen azért, mert a búcsú, az elválás, a pusztulás, a halál felejtethetetlen rettenete szerves részét képezi mindannak, amit szerelemnek vagy szeretetnek nevezünk, ahogy persze, és éppen ebből a rettenetből következően, a végtelen hála is szerelmünk áldott és alig hihető jelenlétéért, öleléséért, mosolyáért. Vigasztalhatatlan vagyok, hogy elveszítem, hogy elveszíthetem: napról napra visszakönyörgöm a halálból szerelmemben. Belegondolni

a vigasztalhatatlanságba annyit tesz, mint elgondolni ezt az állapotot a valóság-lehetőség ellentétpár használata nélkül, elválaszthatatlan egységükben, még éles elválasztásukat és megkülönböztetésüket megelőzően vagy azon túl.

7.

Mit jelent rápillantani a másokra szerelemmel? Úgy nézem, úgy ölelem, hogy szorongva látom, ahogy szüntelenül a halál és az élet határvidékén imbolyog; pillanatról pillanatra visszaszólítom, visszahívom magam mellé, amíg lehet. A szerelmesek soha nem pusztán egymásra emelik a pillantásukat, hanem, mintegy egymás válla fölé, folytonosan a halállal néznek farkasszemet. Szüntelenül egymásért imádkoznak, egymásért rettegnek, féltik egymást, akik szeretetben élnek. „L’amour vit l’autre comme l’endeuillé vit le mort qui ne le quitte pas”, írja a *Vie secrète*-ben Pascal Quignard: „A szerelmes úgy éli meg a másikat, mint a gyászoló a halottat, aki vele él és nem távolodik el tőle”. E reménykedő reménytelenség mint remegés szabadítja fel a szerelmezt, és teszi képessé szerelme megélésére. Aki szeret, a lelke mélyén nem tud nem nemet mondani a halálra, nem tud nem vigasztalhatatlan lenni. A pusztulók és a rendíthetetlenül a pusztulás felé menetelők szerelmük ajándékával köszöntik egymást és köszönnek el egymástól óráról órára, napról napra. Szeretnek, tehát vigasztalhatatlanok, vigasztalhatatlanok, hiszen szeretnek; és éppen ez a vigasztalhatatlanság létük minden hitet és hitelenséget megelőző, minden pozitív és negatív előjelet nélkülöző tényleges alapja, forrása és közege. „A szerelem — mondja Quignard — a legintenzívebb fájdalom. A szerelem az, ami vigasztalhatatlanná tesz. A szerelemnek soha nincs vége. (Ezt jelenti az, hogy vigasztalhatatlan. A szerelem, szemben a házassággal és a szexualitással, végtelen.) Egyáltalán nem biztos, hogy az emberi faj számára létezik olyasmi, amit gyásznak nevezünk. Semmi sem pótolhatja az adományt, amely odaveszett. Semmi sem egyenértékű vele.”

8.

Kurtág György Beckett-operájának egyik jelenetében Nagg-nek azzal kell szembesülnie, hogy szerette, hitvese, felesége, párja, a szomszédos kuka lakója, akivel nem sokkal korábban gyötrelmes csókot próbált váltani, sikertelenül, Nell: halott. Ami Beckett-nél *A játszma végén* már-már észrevétlen történés a színpadon, azt Kurtág az operában világnyivá tágítja: riadtan hallgatjuk Nagg hibabavaló és egyre kétségbeesettebb kopogtatását Nell kukáján, majd üvöltését („Nell!”), amellyel „tudomásul veszi” hitvese halálát, és amely a színpadi utasítás szerint „a sebzett vadállat valamiféle nyöszörgésében ér véget”. Nagg vigasztalhatatlan sírása, nyögése,

nyöszörgése és üvöltése a sebzett vadállatokkal rokonítja őt; mégsem dehumanizálja, hanem, épp ellenkezőleg, megrendítően emberivé teszi, valósággal bemutatja, feltárja őt emberségében. Embernek lenni, jelen lenni emberként az életben nem azt jelenti-e: vigasztalhatatlannak lenni? De tudunk-e egyáltalán emberek, tudunk vagy merünk-e egyáltalán vigasztalhatatlanok lenni? Nem éppen az jelenti-e a *homo humanus* igazi humanitását, hogy vigaszra lelhet a kétségbeesésében, hogy végül mégiscsak értelmet és jelentést nyerhet iszonyú fájdalma?

Ráchel felejthetetlen vigasztalhatatlansága: „Ezt mondja az Úr: Jajszó hallatszik Rámában, sírás és keserves jajgatás: Ráchel siratja fiait és nem akar vigasztalódni fiai miatt, hiszen már nincsenek többé. Ezt mondja az Úr: Ne jajgass tovább, és szemed ne hullasson több könnyet, mert van vigasztalás bánatodra” (Jer 31,15—16). És persze az Úr éppoly felejthetetlen vigasza Izajásnál („Én, én magam vagyok a ti vigasztalótok!” 51,12) vagy akár Jánosnál: „Ne legyen nyugtalan a szívetek! Higgyetek az Istenben és bennem is higgyetek!” (14,1). „Jobb nektek, ha elmegyek, mert ha nem megyek el, akkor nem jön el hozzátok a Vigasztaló” (16,7). Ellentétes-e egymással ez a vigasz és ez a vigasztalhatatlanság? Mintha inkább arról lenne szó, hogy a vigasz — amelyre, a vigasztalhatatlansághoz hasonlóan, éppoly oda-nem-illő szavunk, nyelvünk, beszédünk van csupán, amellyel szemben összességében éppoly tanácstalanok vagyunk — csak a vigasztalhatatlanság talaján lenne értelmes és érthető, mintha az egyiket csak a másikból, a másik felől nézve lehetne vagy volna érdemes leírni és szemügyre venni. Belegondolni a vigasztalhatatlanságba anélkül, hogy rögtön a vigasszal állítanánk szembe, hogy rögtön szembe állítanánk a vigasszal, anélkül, hogy élnénk a vigasztalás-vigasztalhatatlanság ellentétpár használatával járó látszólagos, de kétségkívül csábító előnyökkel.

Mintha Jézus alig hihető vigasza („Ha meghal is, élni fog” Jn 11,25) elválaszthatatlanul kapcsolódna Jézus alig hihető vigasztalhatatlanságához („Jézus szíve mélyéig megrendült” Jn 11,33), mintha a két tapasztalat egy és ugyanazon őstapasztalat két oldala volna, amelynek — ha minden áron el akarjuk nevezni, ha minden áron a megnevezés erejébe akarnánk kapaszkodni — talán éppen a szeretet/szerelem nevet lehetne adnunk, amely életünkben először ad lehetőséget valami olyasmire, amit a szó legteljesebb értelmében imádságnak nevezhetünk, és ami nem is más, mint egész lényünk szakadatlan, szorongó fohásza, mormolása, nyöszörgése, kiáltása, hívás, szólítás és könyörgés, a halál rettenetes valóságába bele-beletekintve, a másikkal és a másikkért; és egyúttal persze végtelen hála azért, hogy még(is) jelen van, él, talán szeret, remél; öröm, felelősség, féltés, óvás, vigília. A vigaszt és a vigasztalhatatlanságot, úgy látszik, egyugyanazon kétségbeesett tudás vagy inkább kiáltás, már-már artikulálatlan üvöltés élteti: „Aki nem szeret, a halálban marad” (1Jn 3,14).

„Tőled távolabb-e? / Hozzád közelebb-e? / Tőled se, hozzád se. / Távol se, közel se.” — Leírni egy tapasztalatot a maga élességében és ellentétes, széttartó igazságaiban, nemcsak pozitív vagy negatív értékítéletek és a hit-hiteltenség ellentétpár bevezetése nélkül, de még a szinte meggondolatlanak tűnő elnevezést, a névadást, a fogalomalkotást is megelőzően: ezt „tudják” a *Töredék Hamletnek* versei — amelyek egyszerre és elválaszthatatlanul gyász- és szerelmesversek, miközben szigorú értelemben se gyászverseknek, se szerelmesverseknek nem nevezhetjük őket —: a *Koan I.* mellett többek között az *Egy sem* („Aki elveszti egészét, / megleli részeit. / Őrzöd pár töredékét, / idegen egészeit.”) vagy akár az *Elenged...* záró sorai: „Égbolt kerül közéd s közé. De ha / nem az ő égbolton túljaja / maradsz még így is, mi vagy? — ahol a / nem-mulás szive hirtelen / kihagy? anyaghiba? — miben?” Dermesztő tisztaságú leírások, amelyekben a költő nemcsak a „gyász” szót nem használja, nemcsak „vigasztalhatatlanságról” nem beszél, de még a „fájdalom” szóval sem él, mert az is riasztóan pontatlannak hat, és pontosan e kihagyás és megkerülés révén írja le irgalmatlan precizitással a hamleti szituációt, a fiú dermedtségét az apa, a másik felejtethetlen halálával és felejtethetlen hívásával szemben. Okos elengedés helyett eszeveszett futás, önpusztító rohanás („És futsz és rászakadsz a rácsra, / hogy megvetemedik a tested; / rozsdája arcod tetoválja, / fémes virágok és kereszték — / a pusztulást arcodba zárták: / rázod kerted fekete rácsát”); eltávolodás helyett menthetetlen egység („Te már fuldoklasz bennem, aki még / tér voltam nélküled, tér, önmagányi. / Most már csak a tiéd: a te / fuldoklásod lélegzete.”); felszabadulás helyett teljes és múlhatatlan körülölelés („Ráomlasz mindenedre. Ūrnél / tágabb hiányod kiszakad / belőled és egyszerre felragyog, / most már benned ragyog fel az, ami / még az előbb láthatatlan te voltál. / Ráomlasz mindenedre: most már / akárhonnán körülvehet —”).

Érdemes ezeket a verseket Tandori Dezső 1999-es utószava fényében olvasni: „Ennél nagyobb félreértés csak egy van, még igen kitűnő elemzőimnél is: hogy itt a nyelvről lett volna szó. Hogy nálam, egyáltalán, a nyelvről lett volna szó. Nálam mindig arról volt szó, hogyan lehet létezni, mikor igazából nem lehet. Nem a nyelv, hanem a meglét lehetőségei kerültek kérdőjelek közé nálam. De a kérdőjelek mintha idézőjelekké váltak volna, így lehetett — kizáró önellentmondás nélkül — végigcsinálni, amit e kötet első (számomra) érvényes verse óta így-úgy végigcsináltam. Hanem ez már csak a kötetek sorrávétele révén ellenőrizhető, fogható fel. Korántsem mondom: fogadható el. Ha azt várnám, bármi izolációt felszámolhatok, hazudtam volna e kötet megannyi versében.”¹

¹A vigasztalhatatlanságról részletesebben, némileg más szempontból lásd Cseke Ákos: *Nem halhatsz meg*. Kortárs, Budapest, 2018. Források: Jean-Louis Chrétien: *A felejtethetlen és a nem remélt*. Vigilia, Budapest, 2010, Martin Heidegger: *Lét és idő*. Osiris, Budapest, 2007; Pascal Quignard: *Vie secrète*. Gallimard, Párizs, 1998, Tandori Dezső: *Töredék Hamletnek*, Szépirodalmi, Budapest, 1968 (második kiadás: Fekete Sas, Budapest, 1999); Jean Zumstein: *L'évangile selon saint Jean I-II*. Labor et Fides, Genf, 2014.